

श्यामची आई

साने गुरुजी

रिया पब्लिकेशन्स

६७८-ई, शामराव विठ्ठल बँकेच्याशेजारी,
शाहूपुरी दुसरी गल्ली, कोल्हापूर- ४१६००१.
riyapublications@gmail.com
www.ajabgroup.com

श्यामची आई

साने गुरुजी

© सुरक्षित

प्रकाशक

रिया पब्लिकेशन्स,

६७८-ई, शामराव विठ्ठल बँकेच्याशेजारी,

शाहूपुरी दुसरी गल्ली, कोल्हापूर- ४१६००१.

riyapublications@gmail.com

www.ajabgroup.com

लेखक

साने गुरुजी

अक्षरजुळणी

अजब ग्राफिक्स

मुखपृष्ठ

चित्रमित्र पब्लिसिटी, कोल्हापूर

आतील चित्रे

श्रीकांत पोतदार

मुद्रक

ऋग्वेद प्रिंटर्स, पुणे

आवृत्ती

ऑगस्ट २०१६

किंमत

₹ १००/-

श्यामची आई

© सदर पुस्तकातील मजकुराचा हक्क मुक्त आहे; परंतु या पुस्तकातील मांडणी, मुखपृष्ठ किंवा एकंदरीत रचना यांची नक्कल करता येणार नाही, तसेच ट्रेसिंग किंवा निगेटिव्हच्या साहाय्याने छापताही येणार नाही. तसे आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल, याची नोंद घ्यावी.

अनुक्रमणिका

रात्र	पृष्ठ	रात्र	पृष्ठ
प्रारंभ :	७	२३ वी : अर्धनारी नटेश्वर	१३१
१ ली : सावित्री व्रत	१३	२४ वी : सोमवती अवस	१३५
२ री : अक्काचे लग्न	२१	२५ वी : देवाला सारी प्रिय	१३९
३ री : मुकी फुले	२७	२६ वी : बंधुप्रेमाची शिकवण	१४४
४ थी : पुण्यात्मा यशवंत	३२	२७ वी : उदार पितृहृदय	१५२
५ वी : मथुरी	३५	२८ वी : सांब सदाशिव पाऊस दे	१५६
६ वी : थोर अश्रू	३९	२९ वी : मोठा होण्यासाठी चोरी	१५९
७ वी : पत्रावळ	४२	३० वी : तू वयाने मोठा नाहीस	
८ वी : क्षमेविषयी प्रार्थना	४७	... मनाने...	१६४
९ वी : मोरी गाय	५४	३१ वी : लाडघरचे तामस्तीर्थ	१६९
१० वी : पर्णकुटी	५७	३२ वी : कर्ज म्हणजे	
११ वी : भूतदया	६२	जिवंतपणीचा नरक	१८१
१२ वी : श्यामचे पोहणे	६७	३३ वी : गरिबांचे मनोरथ	१८६
१३ वी : स्वाभिमान रक्षण	७२	३४ वी : वित्तहीनाची हेटाळणी	१९४
१४ वी : श्रीखंडाच्या वड्या	७६	३५ वी : आईचे चिंतामय जीवन	१९९
१५ वी : रघुपती राघव राजाराम	८१	३६ वी : तेल आहे तर मीठ नाही	२०४
१६ वी : तीर्थयात्रार्थ पलायन	८६	३७ वी : अबूचे धिंडवडे	२०९
१७ वी : स्वावलंबनाची शिकवण	९३	३८ वी : आईचा शेवटचा आजार	२१२
१८ वी : अळणी भाजी	९८	३९ वी : सारी प्रेमाने नांदा	२२०
१९ वी : पुनर्जन्म	१०३	४० वी : शेवटची निरवानिरव	२२३
२० वी : सात्त्विक प्रेमाची भूक	१०८	४१ वी : भस्ममय मूर्ती	२२८
२१ वी : दुर्वाची आजी	१२०	४२ वी : आईचे स्मृतिश्राद्ध	२३५
२२ वी : आनंदाची दिवाळी	१२५	काही शब्द व त्यांचे अर्थ	२३८

श्यामची आई

पुष्कळ वेळा मनुष्याचा मोठेपणा त्याच्या आईबापांवर अवलंबून असतो. त्याचे पुढचे बरे-वाईट जीवन त्याच्या आईबापांवर अवलंबून असते. त्याच्या बऱ्यावाईटाचा पाया लहानपणीच भरला जात असतो. पाळण्यात असतानाच, आईच्या अंगाखांद्यावर खेळत असतानाच, पुढील जीवनाच्या विकासाचे बी पेरले जात असते. मोठेपणा याचा अर्थ जगातील काही व्यक्तींच्या ओठांवर आपले नाव काही काळ नाचणे, असा मी करीत नाही. हिमालयाच्या दऱ्याखोऱ्यांत असे प्रचंड व गगनचुंबी वृक्ष असतील की, ज्यांची नावे जगाला माहीत नाहीत; रानावनांतील कानाकोपऱ्यांत असे एखादे रमणीय व सुगंधी फूल फुललेले असेल की, ज्याचा पत्ता कोणाला लागलेला नाही. समुद्राच्या पोटात असे गोलबंद व पाणीदार मोती असतील की, ज्याची जगास वार्ता नाही. पृथ्वीच्या पोटात ताऱ्यांसारखे तेजस्वी हिरे असतील; परंतु मानवजातीस त्यांचे अद्यापि दर्शन नाही. वर अनंत आकाशात असे अनंत तारे असतील की, जे पल्लेदार दुर्बिणीतूनही अजून दिसले नाहीत. मोठेपणा याचा अर्थ जगाला माहीत असणे, असा मी करीत नाही. मी निर्दोष होत आहे, हळूहळू उन्नत होत आहे, ही ज्याला जाणीव आहे, तो मोठाच होत आहे. मोठा होत जाण्याची ही प्रवृत्ती व्यक्तीच्या ठिकाणी आईबापच उत्पन्न करतात. आईबापांकडून मिळालेली ही ईश्वरी देणगी होय. मायबापच कळत वा नकळत मुलाला लहान किंवा मोठा करीत असतात.

मनुष्य जन्मतो त्याच्यापूर्वीच त्याचे शिक्षण सुरू झालेले असते. आईच्या पोटात गर्भरूपाने जीव आला, त्याच्यापूर्वीच त्याच्या शिक्षणाची तयारी झालेली असते. गर्भधारणेपूर्वीच आईबापांनी आपापल्या जीवनात जे विचार केले असतील, ज्या भावना हृदयात खेळविल्या असतील, जी कर्मे केली असतील, त्या सर्वांतून नवबालकाच्या शिक्षणाचीच पुस्तके तयार केली जात असतात. जगात फक्त आईबापच शिकवतात, असे नाही; आजूबाजूचे सारे जग, सारी सजीव-निर्जीव सृष्टी शिकवीत असते; परंतु या आजूबाजूच्या सृष्टीतून काय शिकावे, हे आईबापच शिकवितात. मुलांच्या शिक्षणात जास्तीत जास्त वाटा आईबापांचा असतो व त्यातही आईचा अधिक. आईच्या पोटात मुळी जीव राहिला; आईशी एकरूप होऊनच जीव बाहेर पडला. जणू तिचाच होऊन बाहेर आला. बाहेर आल्यावरही आईच्याच सान्निध्यात रडतो; आईजवळ खातो-पितो; आईजवळ खेळतो-खिदळतो, झोपतो, झोपी जातो, आईजवळ त्याची ऊठबस सुरू असते. म्हणूनच खरी शिक्षणदात्री आईच होय.

आई देह देते व मनही देते. जन्मास घालणारी तीच व ज्ञान देणारीही तीच. लहानपणी मुलावर जे परिणाम होतात, ते दृढतम असतात. लहानपणी मुलाचे मन रिकामे असते. भिकाऱ्याला, चार दिवसांच्या उपाश्याला, ज्याप्रमाणे मिळेल तो बरावाईट घास घेण्याची धडपड करावीशी वाटते, त्याप्रमाणेच बालकाचे रिकामे मन जे जे आजूबाजूला असेल, त्याची निवडानिवड न करता अधाशासारखे भराभर त्याचा संग्रह करित असते. अगदी लहान दोन-चार महिन्यांच्या मुलाला जर बाहेर अंगणात ठेवले, तर आजूबाजूच्या हिरव्या हिरव्या झाडामाडांचा त्याच्या मनावर, त्याच्या शरीरावर इतका परिणाम होतो की, त्याच्या मनासही रंग येतो, असे बायका म्हणतात. याचा अर्थ एवढाच की, लहानपणी मन फारच संस्कारक्षम असते. मातीसारखे, मेणासारखे असते. द्यावा तो आकार त्याला मिळेल.

आईने तेलकट खाल्ले तर मुलाला खोकला होईल, आईने उसाचा रस, आंब्याचा रस खाल्ला तर मुलाला थंडी होईल, त्याप्रमाणे आईने मुलादेखत आदळआपट केली, भांडणतंडण केले तर मुलाच्या मनास खोकला होईल; परंतु ही गोष्ट आया विसरतात. आईचे बोलणे, चालणे, हसणेसवरणे, मुलाच्या आसमंतात होणाऱ्या आईच्या सर्व क्रिया, म्हणजे मुलाच्या मनाचे, बुद्धीचे, हृदयाचे दूध होय.

मुलाला दूध पाजताना आईचे डोळे मत्सराने लाल झालेले असतील, तर मुलाचे मनही रागीट होईल.

अशा प्रकारे मुलाचे शिक्षण हे मातेवर, पित्यावर, आप्तेष्टांवर, सभोवतालच्या सर्व सजीव-निर्जीव सृष्टीवर अवलंबून आहे. मुलांच्या समीप फार जपून वागावे. वातावरण स्वच्छ राखावे. सूर्यचंद्रांना माहीत असो वा नसो; त्यांच्या किरणांनी कमळे फुलतात, ही गोष्ट खरी. आईबापांना व इतर लोकांना माहीत असो वा नसो; त्यांच्या कृत्यांनी मुलांच्या जीवनकळ्या फुलत असतात, हे खरे. सूर्यचंद्रांच्या किरणांप्रमाणे मनुष्याचे व्यवहार, आई-बापांची कृत्ये, स्वच्छ, सतेज व तमोहीन अशी असतील, तर मुलांची मने कमळांप्रमाणे रसपूर्ण, सुगंधी, रमणीय व पवित्र अशी फुलतील; नाहीतर ती किडींनी खाल्लेली, रोगट, फिकट, रंगहीन व पावित्र्यहीन अशी होतील.

मुलांचे जीवन बिघडविणे यासारखे पाप नाही. स्वच्छ झऱ्याचे पाणी घाण करणे यासारखे पाप नाही. मुलांजवळ राहणाऱ्यांनी ही गोष्ट सदैव लक्षात ठेवावी. वसिष्ठ ऋषी वेदामध्ये वरुणदेवाला म्हणतात,

“हे वरुणदेवा, माझ्या हातून जर काही वाईट झाले असेल, तर त्याबद्दल माझ्या वडील मंडळींस जबाबदार धर.”

‘अस्ति ज्याजान् कनीयस उपारे’

कनिष्ठाच्या जवळ ज्येष्ठ असतो. या ज्येष्ठाने आपली जोखीम ओळखून वागले पाहिजे. आईबापांनी, शेजाऱ्यांनी, गुरुजींनी - सर्वांनी लहान मुलांचा विकास सदैव डोळ्यांसमोर ठेवून त्यांच्याजवळ वागावे.

श्यामला त्याच्या भाग्याने थोर माता मिळाली होती. दररोज तो आपल्या आईला मनात धन्यवाद देत असे. कधी कधी चार अश्रूंनी तिचे तर्पण करित असे. आश्रमातील इतर सारे सवंगडी आपापल्या जीवनातील नानाविध बरेवाईट अनुभव परस्पराना सांगत असत. आपल्या सोबत्यांच्या जीवनकथा ऐकताना कधी कधी एकाएकी श्यामचे डोळे भरून येत असत. त्या वेळी स्वतःच्या जीवनातील तसल्याच स्मृती त्याला येत असत. “श्याम, तू सर्वांचे ऐकून घेतोस; पण स्वतःचे मात्र का रे काहीच सांगत नाहीस ?” असे त्याचे मित्र पुष्कळदा त्याला म्हणत.

एके दिवशी असाच आग्रह चालला होता. श्याम भरल्या आवाजाने म्हणाला, “माझ्या स्वतःच्या पूर्वजीवनाची स्मृती करणे मला फार शोकदायक वाटते, कारण गतायुष्यातील चांगल्याबरोबर वाईटही आठवते, पुण्याबरोबर पापही आठवते. मी

माझ्या एकेका दुर्गुणाला खोल खडे खणून गाडून टाकीत आहे. ही पिशाच्चे पुन्हा वर उठून माझ्या मानगुटीस बसू नयेत, म्हणून माझी ही धडपड आहे. जीवन निर्दोष व निर्मळ व्हावे, ही माझी तळमळ, हेच माझे ध्येय, हेच माझे स्वप्न ! कशाला मागची सारी आठवण मला करायला लावता ?”

“केव्हा होईल जीवन माझे निर्मळ तान्यापरी । हुरहूर हीच एक अंतरीची ।”

“परंतु आम्हाला तुमच्या चांगल्याच गोष्टी सांगा. चांगल्या गोष्टींचे चिंतन केल्याने मनुष्य चांगला होत जातो, असे तुम्हीच नेहमी म्हणता.” लहान गोविंदा म्हणाला.

“परंतु आपण चांगलेच आठवले व ते सांगितले, तर आपण निर्दोष आहोत, असा अहंकारही जडावयाचा.” भिका म्हणाला.

श्याम गंभीर होऊन म्हणाला, “मनुष्याला स्वतःचे अधःपतन सांगावयास जशी लाज वाटते, त्याप्रमाणे आपण कसे चढलो व चढत आहोत, हे सांगावयासही लाज वाटते, आत्मप्रौढीचा शब्दही माझ्या तोंडून बाहेर न येवो, अशी देवाला माझी प्रार्थना असते.”

नारायण जरा हसत म्हणाला, “मी निरहंकारी आहे, याचाच एखादे वेळेस अहंकार व्हावयाचा, मी आत्मप्रौढी सांगत नाही, असे म्हणण्यातच आत्मप्रौढी येऊन जावयाची !”

श्याम म्हणाला, “या जगात जपावे तेवढे थोडेच. ठायी ठायी मोहक मोह आहेत. कोसळावयास कडे आहेत. शक्यतोवर जपावे, यत्न करावे, प्रामाणिकपणे झटावे, आत्मवंचना करू नये. अहंकाराचे रूप फार सूक्ष्म असते. सदैव सावध राहिले पाहिजे.”

श्यामचा प्रेमळ मित्र राम म्हणाला, “आपण का एकमेकांस परके आहोत ? तू व आम्ही अद्यापि एकरूप नाही का झालो ? आपल्या आश्रमात आता खासगी असे काहीएक नाही. आपण सारे एक. जे आहे, ते सर्वांच्या मालकीचे. तू आपली अनुभवसंपत्ती का बरे चोरून ठेवतोस ? तुझ्याजवळ वादविवाद आम्हाला करावयाचा नाही. आम्हाला सांगण्यात कसली आहे प्रौढी ? कसला आहे गर्व ? तुझ्या जीवनात ही माधुरी, ही सरलता, ही कोमलता, हे प्रेम, हे गोड हसणे, ही सेवावृत्ती, ही निरहंकारिता, कोणतेही काम करण्यास लाज न वाटण्याची वृत्ती हे सारे कोठून आले, ते सांग. आम्ही आजान्याची शुश्रूषा करतो, तूही करतोस; परंतु तू आजान्याची

आई होतोस, आम्हाला का होता येत नाही ? तू आपल्या नुसत्या गोड हसण्याने दुसऱ्याला आपलासा करतोस; परंतु त्याच्याजवळ चार चार तास बसून, बोलूनही त्याचे मन आम्हाला ओढून का घेता येत नाही ? सांग, ही जादू कोठून पैदा केलीस ? सांग, तुझ्या जीवनात हा सुगंध कोणी मिसळला ? ही कस्तुरी कोणी ओतली ? श्याम, वऱ्हाडातील एक दंतकथा तुला माहीत आहे का ? एकदा वऱ्हाडात एका श्रीमंत व्यापाऱ्याचे टोलेजंग घर बांधले जात होते. त्या वेळेस एक नेपाळी कस्तुरीविक्या तेथे कस्तुरी विकावयास आला. श्रीमंत व्यापाऱ्याने त्या कस्तुरीविक्यास भाव विचारला. तो कस्तुरीविक्या तिरस्काराने म्हणाला, ‘तुम्ही दक्षिणेतील गरीब लोक काय घेणार कस्तुरी ? पुण्याला जाऊन खपली, तर पाहावयाचे !’ त्या श्रीमंत व्यापाऱ्यास राग आला. तो म्हणाला, ‘तुझी सारी कस्तुरी मोज. त्या मातीच्या गान्यात मिसळून देतो. कस्तुरीच्या भिंती दक्षिणेतील लोक बांधतात असे, उत्तरेत जाऊन सांग.’ त्या व्यापाऱ्याने सारी कस्तुरी खरेदी केली व गान्यात मिसळून दिली. वऱ्हाडातील त्या घराच्या भिंतींना अजून कस्तुरीचा वास येतो, असे सांगतात. श्याम, तुझ्या जीवनाच्या भिंती जेव्हा बांधल्या जात होत्या, त्या वेळी कोणी रे तिथे कस्तुरी ओतली ? आमच्या जीवनाला ना वास, ना रूप, ना गंध ! तुझ्या जीवनाला हा वास कोठून आला ? हा रंग कोणी दिला, सांग.”

श्यामच्याने आता राहवेना. तो गंभीरपणे व गहिवराने म्हणाला, “माझ्या आईचे हे देणे. गड्यांनो, माझ्यात जे काही चांगले आहे, ते माझ्या आईचे आहे. आई माझा गुरू, आई माझी कल्पतरू, तिने मला काय काय तरी दिले ! तिने मला काय दिले नाही ? सारे काही दिले ! प्रेमळपणे बघावयास, प्रेमळ बोलावयास तिनेच मला शिकविले. मनुष्यावर नव्हे, तर गाईगुरांवर, फुलापाखरांवर, झाडामाडांवर प्रेम करावयास तिनेच शिकविले. अत्यंत कष्ट होत असतानाही तोंडातून ब्र न काढता शक्यतो आपले काम उत्कृष्टपणे करीत राहणे, हे मला तिनेच शिकविले. कोंड्याचा मांडा करून कसा खावा व दारिद्र्यातही स्वत्त्व व सत्त्व न गमविता कसे राहावे, हे तिनेच मला शिकवले. आईने जे शिकविले, त्याचा परार्धांशीही माझ्या जीवनात मला प्रकट करता आला नाही. अजून माझ्या मनोभूमीत बीज फुगत आहे. त्यातून भरदार जोमदार अंकुर केव्हा बाहेर येईल, तो येवो. माझ्या आईनेच जीवनात अत्तर ओतले. मी मनात म्हणत असतो,

‘मंदंतरंगी करुनी निवास सुवास देई मम जीवनास’

तीच वास देणारी, रंग देणारी, मी खरोखर कोणी नाही. सारे तिचे, त्या थोर माउलीचे. सारी माझी आई ! आई !! आई !!!”

असे म्हणता म्हणता श्यामला गहिवरून आले. त्याच्या डोळ्यांतून घळघळा अश्रुधारा गळू लागल्या. भावनांनी त्याचे ओठ, त्याचे हात, हाताची बोटे थरथरू लागली. थोडा वेळ सारेच शांत झाले. ताऱ्यांची शांती तेथे पसरली होती. नंतर भावनापूर थोडा ओसरला व श्याम म्हणाला, “गड्यांनो, माझे असे काही सांगण्यासारखे नाही; परंतु माझी आई कशी होती, ते मी तुम्हाला सांगेन. आईचे गुणगान करून हे ओठ पवित्र करीन. आईच्या आठवतील त्या गोष्टी सांगेन. तिच्या स्मृती आळवीन. रोज रात्री एकेक प्रसंग मी सांगत जाईन. चालेल का ?”

“हो, चालेल !” सारे म्हणाले.

राम म्हणाला, “देवाला मागितला एक डोळा, देवाने दिले दोन !”

गोविंदा म्हणाला, “रोजच सुधारस प्यावयास मिळणार. रोजच पावन गंगेत डुंबावयास मिळणार !”

***

रात्र पहिली •

सावित्री व्रत

आश्रमातील प्रार्थना झाली. सारे सोबती सभोवती मंडलाकार बसले होते. श्यामच्या मुखचंद्राकडे सर्वांचे डोळे लागले होते. तो भ्रातृसंघ म्हणजे एक अपूर्व दृश्य होते. वाळवंटातील झरा अधिकच सुंदर व पवित्र वाटतो. अंधारात एक किरणही आशा देतो. सध्याच्या निष्प्रेम काळात ‘मला काय त्याचे’ अशा काळात, असे प्रेमळ संघ म्हणजे परम आशा होय. त्या भ्रातृसंघातील प्रेमासारखे प्रेम अन्यत्र क्वचितच पाहावयास सापडले असते. तो आश्रम म्हणजे त्या गावातील जीवनाला – साचीव जीवनाला – स्वच्छ ठेवणारा जिवंत व पवित्र झरा होय.

गावात सर्वत्र शांतता होती. आकाशात शांतता होती. काही बैलांच्या गळ्यांतील घंटांचा गोड आवाज दुरून ऐकू येत होता. वारा मात्र स्वस्थ नव्हता. तो त्रिभुवनमंदिराला सारखा प्रदक्षिणा घालीत होता. आपली अखंड प्रार्थना गुणगुणत होता. श्यामने सुरुवात केली :

“माझ्या आईचे माहेर फार श्रीमंत नव्हते, तरी सुखी होते. माहेरी खाण्या – पिण्याची ददात नव्हती. माझ्या आईचे माहेर गावातच होते. माझ्या आईचे वडील फार कर्मठ व धर्मनिष्ठ होते. माझी आई सर्व भावंडांत मोठी होती. माझ्या आईवर तिच्या आईबापांचे फार प्रेम होते. माझ्या आईला माहेरी कोणी आवडी म्हणत, कोणी बयो म्हणत. आवडी! खरेच लहानपणापासून ती सर्वांना आवडत असे. बयो! खरेच ती जगाची बयो होती; आई होती. माहेरची गडीमाणसे, कांडपिणी, पुढे मोठेपणीही जेव्हा माझ्या आईला

‘बयो’ म्हणून हाक मारीत, तेव्हा ती हाक किती गोड वाटे म्हणून सांगू ! ती हाक मारण्यात असलेला जिव्हाळा हृदयालाच कळे !

माझ्या आईला दोन भाऊ व एक बहीण होती. माझ्या आईची आई अत्यंत नियमित व दक्ष होती. तिच्या घरातील भांडी आरशाप्रमाणे स्वच्छ असत. माझ्या आईचे लग्न लहानपणीच झाले होते. सासर श्रीमंत होते. सासरची मंडळी गावात सरदार म्हणून मानली जात. निदान ते तरी स्वतःला तसे समजत. आईच्या अंगावर सोन्यामोत्याचे दागिने होते. पोत, पेट्या, सरीवाकी, गोठतोडे, सारे काही होते. भरल्या घरात, भरल्या गोकुळात ती पडली होती. सासरचे तिचे नाव यशोदा ठेवण्यात आले होते. सासरी ती लहानाची मोठी होत होती. कशाला तोटा नव्हता. चांगले ल्यायला, चांगले खायला होते. एकत्र घरात कामही भरपूर असे. उत्साही परिस्थितीत, सहानुभूतीच्या वातावरणात काम करावयास मनुष्य कंटाळत नाही. उलट चार धंदे करण्यात धन्यता व आनंद मानतो.

मित्रांनो, माझ्या वडिलांच्या अंगावर ते वयाने सतरा-अठरा वर्षांचे झाले नाहीत, तोच सारी जबाबदारी पडली होती. कारण आजोबा थकले होते. वडीलच सारा कारभार पाहू लागले. देवघेव तेच पाहात. आम्ही आमच्या वडिलांस भाऊ म्हणत असू व लोक त्यांना भाऊराव असे म्हणत. आजूबाजूच्या खेड्यांतील लोक आम्हाला खोत म्हणून संबोधित.”

“खोत म्हणजे काय ?” भिकाने प्रश्न विचारला.

श्याम म्हणाला, “खोत म्हणजे गावचा ठरीव शेतसारा वसूल करून सरकारकडे पाठविणारा बिनपगारी दलाल.”

“त्याला काही मिळत नाही का ?” रामने विचारले.

“हो, मिळते तर ! सरकारी शेतसाऱ्याच्या जवळजवळ चौथा हिस्सा खोताला फायदा असतो. खोत गावातील पिकांची आभावणी करतो. पिकांचा अंदाज करतो. याला ‘पीक धरणे’ असे म्हणतात, एखाद्या शेतात पीक चांगले नसले, तरी चांगले लावतात. लोकांनी वसूल दिला नाही, तर सरकारी मदत मिळते व मग जप्ती प्रकरणे होतात. ठरल्या वेळी खोताने शेतसाऱ्याचे हप्ते - वसूल आला नसला, तरी पदरचेच पैसे देऊन भरलेच पाहिजेत !”

“आमच्या वऱ्हाड- नागपुराकडे मालगुजार असतात, तसाच प्रकार दिसतो.”

भिका म्हणाला.

गोविंदा उत्कंठेने म्हणाला, “पुरे रे आता तुमचे ! तुम्ही पुढे सांगा.”

श्यामने पुन्हा गोष्टीला सुरुवात केली.

“आम्ही वडवली गावचे खोत होतो. त्या वडवली गावात आमची खूप मोठी बाग होती. धो धो पाणी वाहत असे. दांड बांधून दुरून पाणी आणले होते. ते उंचावरून पडत असे. बागेत केळी, पोफळी, अननस लावलेले होते. निरनिराळ्या जातीची फणसाची झाडे होती. कापे, बरके, अर्धकापे; तुम्ही कोकणात याल तेव्हा हे सारे प्रकार तुम्हास मी दाखवीन. ती बाग म्हणजे आमचे वैभव, आमचे भाग्य असे म्हणत; परंतु गड्यांनो, ते आमचे वैभव नसून आमचे पाप होते ! पाप क्षणभर हसते व कायमचे रडत बसते. पाप थोडा वेळ डोके वर करते; परंतु कायमचे धुळीत मिळते. पापाला तात्पुरता मान, तात्पुरते स्थान. जगात सद्गुणच शुक्राच्या ताऱ्याप्रमाणे शांत व स्थिर सदैव तळपत राहतात.

खोताने वाटेल त्याला कामाला बोलवावे. बोलावले तर गेले पाहिजे; नाहीतर खोताचा रोष व्हावयाचा. गावातील कष्टाळू बायकामाणसांनी वांगी लावावी, मिरच्या कराव्या; कणगरे, करिंदे, रताळी लावावी; भोपळे, कलिंगडे यांचे वेल लावावे; परंतु या सर्वांवर खोताची नजर असावयाची. खरोखर या जगात दुसऱ्याच्या श्रमावर जगणे यासारखे दुसरे पाप नाही. दुसऱ्याला राबवून, रात्रंदिवस श्रमवून, त्यांना तुच्छ मानून आपण गाद्यागिद्यांवर लोळावे, यासारखा अक्षम्य अपराध नाही. माझ्या आईच्या अंगाखांद्यावर जे दागिने होते ते कोठून आले ? पाणीदार मोत्यांची नथ ! खेड्यातील गरीब बायकांच्या डोळ्यांतील मोत्यांसारख्या मुलांच्या अश्रूंची ती बनलेली होती. त्या गरीब लोकांच्या सोन्यासारख्या मुलांच्या तोंडावरील हास्य व अंगावरील बाळसे आणि तजेला हिरावून आणून माझ्या आईला सोन्याचे गोठतोडे करण्यात आले होते. परमेश्वराला हे सत्य माझ्या आईला पटवून द्यावयाचे होते. तो माझ्या आईला जागे करणार होता.

माझे वडील स्वभावाने दुष्ट होते अशातला भाग नाही; परंतु पूर्वजांची प्रथा त्यांनी चालू ठेवली. खोताच्या अवास्तव अधिकाराचा त्यांना अभिमान वाटे. कोणी ऐकले नाही तर त्यांना वाटे हे कुणबट माजले ! कुणब्याला कुणबट म्हणावयाचे व महाराला म्हारडा म्हणावयाचे, अशी ही पद्धत ठरलेली ! असे म्हणताना आपणच माजलो आहोत, सत्तांध झालो आहोत, हे यांच्या लक्षातही येत नसते.

वडिलांच्या हातात नवीनच कारभार आलेला; तथापि त्यांना फारसा अनुभव आला नव्हता. खोतपणाच्या तोऱ्यात एखादे वेळेस वाटेल ते बोलून जात व अनेकांची मने दुखविली जात. पूर्वजांचीही पापे होतीच. पाप किंवा पुण्य काही मरत नाही. जगात काही फुकट जात नाही. जे पेराल ते पिकेल; जे लावाल ते फोफावेल, फळेल.

एकदा काय झाले, ती अवसेची रात्र होती. भाऊ वडवलीस गेले होते. सकाळी आठ वाजता ते त्या गावी जाऊन पोहोचले होते. आज गावाला जाऊ नका, आज अवस आहे, वगैरे घरातील मंडळींनी त्यांना सांगितले; परंतु भाऊ म्हणाले, 'कसली अवस नि कसला शनिवार ! जे व्हावयाचे ते होणार. प्रत्येक दिवस पवित्रच आहे. प्रत्येक दिवस देवाच्या घरूनच येतो.' ते वडीवलीस गेले. दिवसभर राहिले. तिन्हीसांजा झाल्या व ते घरी परत जाण्यास निघाले.

घरोब्याच्या एका म्हातारबाईने सांगितले, 'भाऊदा, तिन्हीसांजा म्हणजे दैत्याची वेळ. या वेळेस जाऊ नका. त्यातून अवसेची काळरात. बाहेर अंधार पडेल. तुम्ही नाल्याजवळ जाल तोच अंधार होईल. येथेच वस्तीला राहा. कोंबड्याला उठून थंड वेळेस जा.' भाऊंनी ते ऐकले नाही. ते म्हणाले, 'म्हातारे, अगं, पायाखालची वाट, झाली रात्र म्हणून काय झाले ? मी झपाझप जाईन. दूध काढतात, तो घरी पोचेल.'

भाऊ निघाले. बरोबर गडी होता. त्या म्हातारीचा शब्द 'जाऊ नका' सांगत होता. फळणारी पापे 'चल, राहू नको' म्हणत होती. गावातील लोकांनी निरोप दिला. एक जण भेसूर हसला. काहींनी एकमेकांकडे पाहिले. भाऊ व गडी निघाले. अंधार पडू लागला. परमेश्वराचे, संताचे व सतीचे अश्रू चमकू लागले.

वडवली गावापासून दीड कोसावर एक पन्हा होता. पावसाळ्यात त्याला उतार होत नसे. तो पन्हा खोल दरीतून वाहत होता. त्याच्या आजूबाजूस किर् झडी होती. त्या झडीत वाघसुद्धा असे. तेथून दिवसाढवळ्याही जावयास नवशिक्यास भय वाटे ! परंतु भाऊ निर्भयपणे जात होते. त्यांना भीती माहीत नव्हती. भुतेखेते, जीवजिवाणू, कसलेच भय त्यांना वाटत नसे.

भाऊ दरीजवळ आले. एकदम शीळ वाजली. भाऊ जरा चपापले. पाप हे भित्रे असते. झुडपातून अंगाला काव फासलेले मांग बाहेर पडले. भाऊरावांच्या पाठीत सोट्या बसला व त्यासरशी ते मटकन खाली बसले. झटकन गडी पळत गेला. भाऊंना खाली पाडण्यात आले. मांगांच्या हातातील सुरे चमकत होते. भाऊंच्या छातीवर मांग बसला. चरचर मान चिरायची ती वेळ. करंदीच्या जाळीत रातकिडे ओरडत होते. शेजारच्या भवनातून एक भुजंग फुत्कार करीत सणकन निघून गेला. मांगाचे तिकडे लक्ष नव्हते. इतक्यात एका म्हातारीने ओरड केली, 'अरे, बामणाला मारले, खोताला मारले रे धावा !' ते मांगही जरा भ्यायले.

भाऊ त्या मांगांना म्हणाले, 'नका रे मला मारू ! मी तुमचे काय केले ? सोडा मला. ही अंगठी, ही सल्लेजोडी, हे शंभर रुपये घ्या. सोडा मला !' दीनवाणेपणाने त्या मांगांना ते विनवीत होते.

म्हातारीच्या ओरडण्याने कोणीतरी येत आहे, असे दिसले. कोणाची तरी चाहूल लागली. मांगांनी त्या अंगठ्या, ती सल्लेजोडी, ते शंभर रुपये घेतले व त्यांनी पोबारा केला. ते मांग काही खरे खुनी नव्हते. या कामात मुरलेले नव्हते; पण दारिद्र्यामुळे हे घोर कर्म करावयास ते प्रवृत्त झाले होते. त्या क्रूर कर्माच्या मुळाशीही दया होती, प्रेम होते. स्वतःच्या मुलाबाळांच्या प्रेमाने, त्यांची खा खा दूर व्हावी म्हणून, ते मांग तो खून करू पाहात होते. कोणी म्हणतात की, जगात कलह, स्पर्धा हेच सत्य आहे; परंतु त्या कलहाच्या मुळाशी, या धडपडीच्या मुळाशीही प्रेम आहे. ते प्रेम संकुचित आहे एवढेच. सृष्टीचे अंतिम स्वरूप प्रेम आहे, युद्ध नाही. सहकार्य आहे, द्वेष वा मत्सर नाही. असो. भाऊंच्या बरोबरचा गडी जो पळत सुटला तो थेट आमच्या पालगड गावी गेला. त्याने घाबऱ्या घाबऱ्या आमच्या घरी जाऊन सारी हक्कित सांगितली. आमच्या घरातील व गावातील पुरुष मंडळी लगेच चालून गेली. पालगडला पोलीस ठाणे होते. तेथे वर्दी देण्यात आली.

घरात बातमी येताच आकांत झाला. साऱ्यांच्या तोंडचे पाणी पळाले ! घरात दिवे लागले होते; परंतु साऱ्यांची तोंडे काळवंडली होती. कसचे खाणे नि कसचे पिणे ! तेथे तर प्राणाशी प्रसंग होता. त्या वेळेस आम्ही कोणी झालेलो नव्हतो. आईला समजू लागले होते. बायकांना लवकर समजू लागते. माझी आई ती सारी कथा आम्हाला सांगे. आई देवाजवळ गेली. निर्वाणीचा तोच एक सखा. देवाजवळ जाऊन आईने पदर पसरला. ती म्हणाली, 'देवा नारायणा, तुला माझी चिंता, तुला सारी काळजी. आई जगदंबे, तुझी मी मुलगी. मला पदरात घे. माझे कुंकू राख. माझे चुडे अभंग ठेव. माझे सौभाग्य - नको, आई आई, त्यावर कुन्हाड नको पडू देऊ. मी काय करू ? कोणते व्रत घेऊ ? देवा, माझी करुणा येऊ दे तुला, तू करुणेचा सागर. येऊ दे हो घरी सुखरूप. पाहीन त्यांना डोळे भरून; नांदू तुझ्या आशीर्वादे सुखाने जन्मभर. मला दुसरे काही नको. नकोत हे दागिने ! नकोत ती मोठी वस्त्रे ! कशाला मेली ती खोती ? नको मला, काही नको. पती हाच माझा दागिना. तेवढा दे देवा.' असे म्हणून आई विनवू लागली. रडू लागली.

आईने देवाला आळविले, प्रार्थिले; परंतु नुसती प्रार्थना काय कामाची ? प्रत्येक गोष्टीत त्याग पाहिजे, व्रत पाहिजे. माझ्या आईने या रात्री सावित्रीचे व्रत घेतले. मित्रांनो, जीवनाच्या कठीण प्रसंगी धीर द्यावयास भारताच्या इतिहासात कितीतरी

दिव्य स्त्री-पुरुष रत्ने आहेत ! राम आहे, हरिश्चंद्र आहे, सीता आहे, सावित्री आहे. तुम्ही इतिहासात लिहा किंवा लिहू नका. सावित्री अमर आहे. स्त्रियांना सदैव ती धीर देईल. मृत्यूशी झगडण्याचे धैर्य देईल. मनुष्याचा पवित्र व निर्मळ निश्चय मरणाजवळ झगडण्यासही बळ देत असतो.

माझ्या आईचे सौभाग्य आले. भाऊ घरी आले. त्या वर्षापासून आई सावित्रीचे व्रत करी. दर वर्षी ज्येष्ठी पुनव येण्याच्या आधी दोन दिवस ती उपासास सुरुवात करी. घेतलेले व्रत कधी सोडता येत नाही. या व्रतात वटपूजा करावयाची असते. आकाशाला कवटाळू पाहणाऱ्या चिरंजीव अक्षय वटाची पूजा करून अक्षय सौभाग्य मिळवावयाचे. वटवृक्षाप्रमाणे कूळ वाढो, ते जगाला छाया देवो, आधार देवो, वटवृक्ष उंच वर जाऊन जणू स्वशरीराने देवाच्या पायाला स्पर्श करतो. त्याप्रमाणे कुळालाही वर जाण्याची, उन्नत होण्याची सदैव इच्छा असो. वटवृक्षास अनेक पारंब्या व तणावे फुटतात, त्याप्रमाणेच कुळविस्तार होवो व कुळाला बळकटी येवो. या व अशाच शेकडो भावना या वटपूजेने कळत वा नकळत बायकांच्या जीवनात येत असतील.

सावित्री व्रताचे दिवस जवळ येत चालले म्हणजे माझी आई गंभीर होत असे. मी त्या संबंधीचीच एक आठवण सांगणार आहे. आतापर्यंतची ही प्रस्तावनाच होती. त्या वेळेस मी आठ-नऊ वर्षांचा असेन. सावित्री व्रताला आरंभ होणार होता. माझी आई हिवतापाने आजारी होती. हिवताप सारखा तिच्या पाठीस लागला होता. या व्रतात तीन दिवस वडाला १०८ प्रदक्षिणा घालावयाच्या असतात. आईला जरा चालले तर घेरी येत होती.

आईने 'श्याम' अशी हाक मारली. मी आईजवळ गेलो व विचारले, 'काय आई ? काय होते ? पाय चेपू का ?'

आई म्हणाली, 'पाय नको रे चेपायला. मेले रोज चेपायचे तरी किती ? तू सुद्धा कंटाळला असशील हो; पण मी तरी काय करू ?'

आईचे ते करुण शब्द ऐकून मला वाईट वाटले. मी रडू लागलो. आई पुन्हा म्हणाली, 'श्याम, तू दिवसभर काम करून दमतोस हो; पण उद्यापासून तुला आणखी एक काम तीन दिवस करायला सांगणार आहे, करशील ना तू बाळ ?'

'कोणते काम ? आई, मी कधी तरी नाही म्हटले आहे का ?' मी म्हटले.

आई गहिवरून म्हणाली, 'नाही. तू कधीसुद्धा नाही म्हणत नाहीस. हे बघ, उद्यापासून वटसावित्रीचे व्रत सुरू होईल. मला वडाला १०८ प्रदक्षिणा घालता

येणार नाहीत. मला भोवळ येईल. कशीतरी पारावर तुझा हात धरून जाईन. पूजा करीन. तीन प्रदक्षिणा घालीन, बाकीच्या प्रदक्षिणा तू घाल हो, बाळ.'

असे म्हणून आईने माझा हात आपल्या हातात घेतला. प्रेमळ व करुण अशा दृष्टीने तिने माझ्याकडे पाहिले.

'आई, माझ्या प्रदक्षिणा कशा गं चालतील ?' मी विचारले.

'चालतील हो बाळ, देवाला डोळे आहेत. देव काही मेला नाही. त्याला सारे समजते, कळते. तू म्हणजे मीच नाही का ? अरे, तू माझ्या पोटचा गोळा. माझाच जणू भाग ! माझेच तू रूप ! तू प्रदक्षिणा घालशील त्या माझ्याच होतील. मी दुबळी, आजारी आहे हे देवाला माहिती आहे.' आई म्हणाली.

'पण मला बायका हसतील. मी नाही जाणार वडावर. शाळेत जाणारी मुले मला बघतील व शाळेत 'अहाऽ रे बायको,' असे म्हणून माझी फजिती करतील. मला लाज वाटते, मी नाही जाणार. शिवाय शाळा बुडेल, मास्तर रागावतील.' अशा अनेक सबबी मी सांगू लागलो.

आईची म्लान मुद्रा खिन्न झाली. ती म्हणाली, 'श्याम, आईचे काम करावयास कसली रे लाज ? हे देवाचे काम. ते करीत असता तुला कोणी हसले तर तेच वेडे ठरतील. देवाचे काम करावयास लाजू नये, पाप करावयास माणसाने लाजावे. श्याम, त्या दिवशी चुलीमागचा खोबऱ्याचा तुकडा तू घेऊन खाल्लास. मी बघितले; पण